

Шевченко З. В.

Криза ідентичності як деструктивний прояв індивідуалізму: соціально-філософський аналіз

Актуальність означеної проблеми посилюється тим, що саме сучасність вимагає від індивіда наслідування індивідуалістичної лінії поведінки. Адже, не для всіх людей пострадянського простору, зокрема і українських громадян, досвід минулого виявився корисним та придатним до нових умов життя, а життєва перспектива, пов'язана з майбутнім суспільства, зачинена або невизначена. Для того, щоб жити і діяти потрібна визначеність. Якщо ж її немає в оточуючій дійсності, якщо кожний крок в ній – експеримент з невідомими наслідками, а для кожного нового дня досвід вчорашнього вже непридатний, то цю визначеність особистість може набути, сподіваючись тільки на саму себе. При відсутності концепції сучасного суспільства, як відмічає А.Н. Славська, особливо необхідна концепція власного життя (визначення людиною власного способу життя, її зв'язки з іншими людьми, розташування в соціальному, професійному просторі). Ця концепція виробляється свідомістю особистості [6, 13]. У самовизначенні виявляється свобода та авторське право особистості.

Сьогодні перед особистістю постає першочергова задача визначення власної життєвої позиції, ідентичності власного “Я”, правильний вибір соціальної ролі, яка відповідає її внутрішньому стану і здібностям та дозволить максимально реалізувати свій індивідуальний потенціал. Все це відбувається в мінливих соціально-політичних, економічних, культурних умовах українського простору. На відміну від традиційних та тоталітарних систем, сучасна Україна, наслідуючи світові демократичні принципи і цінності, надає змогу індивіду самостійно обирати та створювати власну лінію поведінки згідно з особистими цілями, інтересами та бажаннями. Однак, для збереження самовладання та дієвості пострадянська особистість повинна заново вирішувати задачу самоінтерпретації [6, 15].

Важливо відмітити, що перший крок у суспільстві зрілої свідомої особистості завжди є і буде індивідуалістичним, оскільки спрямований він, в першу чергу, на власне самовизначення та вибір сукупності соціальних ролей згідно власним внутрішнім мотивам. Якщо людина у власному виборі орієнтується на свої справжні інтереси та цілі, можна сказати, що вона зайняла своє місце у суспільній ієрархії та за своєю суттю, по крайній мірі від початку власного суспільного шляху, є індивідуалістом. Однак, зважаючи на полярність минулого і сучасного, людині сьогодення важко зробити свій об'єктивний, життєво важливий вибір з різних причин. Якщо за радянських

часів особистість була закута у жорсткі рамки певної ідеології і страждала від браку свободи, то зараз вона просто розгубилася та загубилася у величезному потоці інформації. Сучасність нав'язує людині ті соціальні ролі, що диктуються престижем, модою, популярністю, прожитковим мінімумом, авторитетом, думкою інших членів суспільства, родинною, традицією та іншими факторами, що мають гіпнотичний вплив на більшість соціально-дезорієнтованих людей, а не є власними пріоритетами, інтересами та здібностями особистості.

Виконуючи нав'язані або продиктовані необхідністю соціальні ролі, людина в соціальній структурі знаходиться не на своєму місці. Її ідентичність, в найкращому випадку, виявляє себе мінімально, в найгіршому – вона не розвивається та деградує до рівня “безособистісної” особистості. Людина забуває про власну самоцінність та самобутність, акценти її практичної діяльності зміщуються від принципів істинного індивідуалізму до індивідуалізму хибного. Всі її сили: фізичні, інтелектуальні, духовні спрямовані на ствердження примарної, штучно винайденої соціальної особистості. Індивідуальний потенціал такої людини витрачається марно, не приносячи повної користі ні самій людині, ні суспільству. Більше того, людина залишається у стійкому стані фрустрації та відчуження від самої себе, відбувається криза ідентичності особистості. Про таку людину можна сказати, що не вона володіє соціальною роллю, а роль володіє нею.

В цьому контексті, як зазначає А.А. Мілтс, найважче поєднати об'єктивні вимоги конкретної епохи, конкретного середовища з можливостями та інтересами конкретної особистості. Життєвий шлях – все життя і діяльність людини – це сукупність умов та факторів, які поза залежністю від неї самої так чи інакше визначають її лінію життя. Головне ж у життєвому шляху людини – гармонія цих об'єктивних та суб'єктивних умов і факторів. Умови визначають можливості відповідності, фактори – те, які з цих можливостей практично використовуються. Сприятливі обставини створюють більше можливостей для розвитку особистості, однак ці можливості далеко не завжди використовуються. Для чого пропонувати людині тисячі можливих доріг, неосяжних можливостей, якщо їй все байдуже? [4, 37]. Особистість, яка прагне знайти власне місце у суспільстві, повинна самостійно обирати та визначати важливі для себе цінності, пріоритети та цілі.

Дисгармонія між внутрішнім “я” та соціальним “я” є однією з найпоширеніших причин кризи ідентичності, яка означається у девіантній поведінці, маргіналізмі, відчуженні особистості від самої себе, стійкому

депресивному або фрустраційному стані. Останні відносяться до руйнівних проявів індивідуалізму, коли людина, піддаючись впливу зовнішніх умов, знищує себе із середини.

Небагато людей можуть зберегти власну ідентичність у недоторканості, якщо зіштовхуються з безпричинним презирством з боку власного оточення, особливо з боку тих людей, яких вони поважають або наслідують; коли розбігаються їхні власні бажання з амбітними інтересами та прагненнями їхньої соціальної ролі; коли дезорієнтація, втрата соціальної рівноваги зіштовхує особистість на узбіччя суспільного життя, не даючи їй достатньо можливостей та часу на адаптацію до нових умов та просто змушуючи її обирати руйнівну індивідуалістичну лінію поведінки (девіантність, маргіналізм, відчуження тощо) як певний психологічний захист від оточуючого середовища або як ірраціональну та, в деяких випадках, некоректну політику пристосовництва та виживання у нових обставинах.

Слід зазначити, що для сильної зрілої особистості з чіткими уявленнями про світ та міцною системою власних цінностей і пріоритетів, характерне те, що вона продовжує свій життєвий шлях, навіть у випадку ізоляції від суспільства. І це відбувається не з впертості характеру, але в силу власного твердого знання і відчуття глибокого морального, інтелектуального перевершення, міцного самоусвідомлення себе як автономної та безцінної особистості. Безперечно, така людина є істинним індивідуалістом, оскільки в будь-яких умовах вона наслідує та залишається вірною власній лінії поведінці. Вона не тільки творить саму себе і власний оточуючий світ, але й привносить великий творчий потенціал у розвиток суспільного цілого, навіть, якщо завдяки “помилкам історії” вона залишається на узбіччі останнього.

Першим результатом кризи ідентичності, як відмічає В. Хьосле, є втрата передбаченої поведінки індивідів або інститутів, яких вона торкнулась. Цінності, які раніше скеровували їхні дії, застарівають; реакцією на нову ситуацію може стати пасивність або гарячкова активність. Парадоксально і, тим не менш, вірно, що криза ідентичності часто викликає регресію до більш архаїчних примітивних цінностей. Відчуття дезорієнтації, яке характерне для будь-якої кризи ідентичності, тягар свободи та відповідальності, може збільшити шанси на успіх тоталітарних ідеологій: адже вони пропонують прості рішення, що можуть виявитися бажанішими та популярнішими за нормативний вакуум [8, 121].

Розглянемо більш детально кризу ідентичності в її руйнівних індивідуалістичних проявах. Що стосується девіантної поведінки, то під нею ми розуміємо дії особистості, які не відповідають суспільним нормам –

моральним, правовим, дисциплінарним, побутовим та іншим. Девіантну поведінку можна назвати крайнім проявом індивідуалізму, коли людина свідомо або через необхідність життєвих умов, різко протиставляє себе суспільству, порушуючи його закони та порядки. Важливо відмітити, що тут мова не йде про несвідому девіантну антисоціальну поведінку, коли людина не несе відповідальності за власні вчинки, а її дії можна кваліфікувати як поведінку психічно хворої людини.

Найбільш поширеніша думка, що девіанти – це ті індивіди, які відмовляються жити за правилами, що їх дотримується більшість із нас. Це запеклі злочинці, наркомани, “люди дна”, чия поведінка не вкладається в те, що більшість визначає як нормальні прийнятні стандарти. Однак, поняття девіанта не піддається точному визначенню, оскільки не можна розділити світ на чорне та біле, а всіх людей на добрих і поганих: адже ніхто не порушує всіх правил, так само як ніхто недотримує всіх правил [1, 210].

Як зазначає Гіденс, девіантна поведінка може бути визначена як неконформістська щодо певної системи норм, які прийнятні значною кількістю людей у спільноті або суспільстві. Жодне суспільство, як ми вже підкреслювали, не може бути так просто поділене на тих, хто порушує його норми, і тих, хто їм підкоряється. Більшість із нас у певних випадках переступає усталені норми поведінки [1, 211].

Було б великою помилкою розглядати девіантність лише у негативному світлі, як руйнівний прояв індивідуалізму. Дуже часто девіантність – це лише оригінальна, неординарна поведінка, яка просто не сприймається, критикується або приголомшує соціальну більшість. Девіантна поведінка може носити і творчий характер, коли допомагає особистості створити свій неповторний самотвірний образ. Більше того, володарі такої оригінальності та нестандартності можуть досягати неабияких успіхів у суспільстві. Слід також пам’ятати про відносність тлумачення поняття “девіантної поведінки”: адже уявлення про девіантність може змінюватись залежно від місця і часу; “нормальна” поведінка в одній культурній ситуації може бути названа девіантною в іншій.

Девіантність тоді може характеризуватись як негативний, руйнівний прояв індивідуалізму, коли виступає наслідком кризи ідентичності особистості. Лінію поведінки такої особистості не можна назвати а ні раціональною, а ні істинно індивідуалістичною. Коли людина чітко не усвідомлює власного “я” та власного місця у суспільстві, коли зруйновані звичні для неї правила та цінності, в умовах повної дезорієнтації та розпачу, вона нерідко розпочинає алогічну гіперактивну діяльність або застигає у депресивному стані. Діяльність такої особистості хаотично та примарно

направлена на саму себе, а її індивідуалізм носить хибний, уявний та, більшою мірою, руйнівний характер. Адже не розвиваючи, не вдосконалюючи та не реалізуючи власну ідентичність, людина гине як особистість; окрім того, дотримуючись девіантної поведінки, тобто порушуючи усталені соціальні норми та порядки, людина зазнає санкцій з боку суспільства.

Кожне суспільство, яке визнає, що люди мають різні цінності та прагнення, мусить знайти місце для індивідів та груп, чия діяльність не відповідає нормам, котрих дотримується більшість. На людей, які розвивають нові ідеї в політиці, мистецтві, науці або інших галузях, часто дивляться з підозрою та ворожістю ті, хто обстоює ортодоксальні звичаї. Щоб відійти від норм, які панують у суспільстві, потрібна мужність і рішучість, але саме така поведінка сприяє процесам перемін, корисним згодом для всіх, і саме таку поведінку можна назвати прогресивно-індивідуалістичною.

Суспільство, яке толерантно ставиться до девіантної поведінки, може не боятися соціального вибуху. Однак, такого результату, певно, можна досягти тільки там, де індивідуальні свободи поєднуються з соціальною справедливістю, тобто за умов соціального порядку, де нерівності не є разючими і де населення в цілому має шанс жити повним і задовільним життям. Якщо ж свободу не збалансовано правовою рівністю, а люди не мають змоги наповнити своє життя змістом, тоді девіантна поведінка може вилитися в потужну соціально деструктивну течію [1, 250].

Іншим наслідком кризи ідентичності, що може породжувати і девіантну поведінку, є маргіналізм. Маргіналізм можна віднести до прояву хибного індивідуалізму, оскільки джерелом його походження є соціальна невизначеність та дезорієнтація, навіть при наявності особистісної визначеності. Маргінальність є походження і вияв відносин соціально поляризованого суспільства, які створили в ході свого розвитку замкнуті соціально-культурні оточення [5, 75,76]. Маргінальна особистість – це індивід, що займає проміжне положення на межі між двома або більше культурами. Він частково асимільований в кожен з них, але повністю – в жодну. Як, відмічає І. Прибиткова, доки маргінальна особистість не усвідомлює свого становища, конфлікт відсутній. Він виникає тоді, коли особистість починає ідентифікувати себе з пануючою групою, самоусвідомлювати себе як частину певної культури, хоча насправді вона продовжує залишатись за її межами [5, 72].

Отже, можна стверджувати, що походження конфлікту маргінальної особистості міститься і означається у виникненні істинного індивідуалізму

останньої та в переході до індивідуалізму хибного. А саме: маргінальний індивід, який вважає себе повноцінним членом соціуму і який усвідомлює себе як його автономну та самоцінну одиницю, починає наслідувати індивідуалістичну лінію поведінки, тобто самореалізовуватися, самостверджуватися у даному соціальному середовищі, прагнути задоволення власних цілей та інтересів. Однак, він починає зустрічати перешкоди з боку окремих соціальних спільнот або певних культур, до яких він входить частково, не є їхнім повноцінним членом. Цілком логічно, що така особистість не може повністю самореалізуватись, самоствердитися, досягнути бажаних цілей в умовах соціальної невизначеності та дезорієнтації. Маргінальний індивід починає змінювати власну індивідуалістичну лінію поведінки, підміняючи її хибним індивідуалізмом. Справжні бажання та цілі особистості замінюються більш досяжними у заданих обставинах. Змушені змінитися і системи цінностей та пріоритетів особистості, а разом із ними і шляхи та інструменти задоволення власних інтересів. Індивід згоден вступити в будь-яку соціальну спільноту, в яку б його прийняли та оцінили. Все це призводить до появи розгубленості та неспокою, в значній мірі збільшує можливість відхилень від групових норм та появи кризи довіри у індивідів. Окрім того, маргінальна особистість агресивна, її розгалужена свідомість – це небезпечне джерело соціальної напруги.

В умовах загальної кризи суспільства, що стосується і сучасної пострадянської України, маргінальність може здобувати тотальний характер, що породжує хворобливі соціально-психологічні стани. Масові почуття соціальної незадоволеності, незатребуваності, приводить до відчуження від суспільства, до наростання тривожності. Одним з наслідків соціальної незадоволеності в умовах тотальної аномії є наростання песимістичних настроїв і навіть поява деморалізованості та дегуманізації населення.

Девіантна поведінка та маргіналізм дуже часто супроводжуються відчуженням особистості, найчастіше за умов дегуманізації суспільства. Відчуження індивіда від суспільства – це процес втрати соціальним об'єктом можливостей освоювати (присвоювати, привласнювати) необхідні для його життєдіяльності фрагменти соціальної реальності та володіти ними, внаслідок чого ця реальність набуває для суб'єкта ознак і характеристик “чужого” світу, а сам він втрачає (або обмежує) свою соціальну могутність. Отже, соціальне відчуження передбачає виключення суб'єкта із соціальної реальності, бо “чужа” реальність тому і є чужою, що вона належить іншому суб'єкту, підпорядкована йому і пристосована до його способу дій [7, 72, 73].

Таким чином, відчужена особистість має змінюватись відповідно

“чужої” соціальної дійсності, тим самим відчужуючись від власного “я”, блокуючи істинні індивідуалістичні наміри або залишаючись на узбіччі суспільного життя як маргінальний індивід чи намагаючись досягти справжніх власних інтересів за рахунок бунтівної, девіантної поведінки відносно заданих культурних умов. Наслідувати власну індивідуалістичну лінію поведінки відчуженій особистості неймовірно важко, оскільки соціальна реальність протистоїть людині як ворожа їй сила, розбігаючись з її потребами та цілями. Це означає, що в разі домінування в суспільстві процесів соціального відчуження виникає особливий тип соціальності, яка є “антисоціальністю”, реальністю з протилежним знаком, абсурдною дійсністю, коли продукуючий суб’єкт втрачає можливість освоювати і володіти виробленими ним необхідними для його життєдіяльності фрагментами соціальної дійсності [2, 74].

Слід відмітити, що соціальне відчуження ґрунтується не тільки на класових, національних, етнічних, культурних та інших засадах і розбіжностях, коли індивід викидається або не попадає за власними ознаками, здібностями та іншими критеріями у певну соціальну спільноту: адже сучасність, що пропагує високоморальне, гуманістичне, демократичне громадянське суспільство, дає надію, що перелічені підґрунтя соціального відчуження мають тенденцію до історичного зживання. Соціальне відчуження також має місце коли:

1) відбувається соціальний обмін діяльності і речей, який саме й передбачає діалектику освоєння – відчуження, коли освоєння фрагментів соціальної реальності (майна, статусу, ролі тощо) одним суб’єктом здійснюється через відчуження його від іншого суб’єкта. Якщо таке відчуження відбувається свідомо, згідно правовим нормам і не шкодить індивідуалістичній сфері особистості, то можна сказати, що воно носить прогресивний характер і сприяє розвитку та зміцненню становища індивіда у суспільстві;

2) діяльність людей, груп не отримає гарантованої підтримки з боку соціальних інститутів, системи норм і цінностей, в результаті чого вона стає “інородною”, “чужою” для цих інститутів. Або держава (чи інші соціальні інститути) застосовує спеціальні відчужувальні санкції щодо індивідів, соціальних груп, організацій, інститутів, перекриваючи їм доступ до суспільно активного життя і залишаючи їх на узбіччі соціальної дійсності. Як вже відмічалось, в таких випадках відбувається викривлення істинної індивідуалістичної лінії поведінки суб’єкта або її відстоювання за рахунок девіантності чи маргіналізму;

3) у державі нерівномірно і несправедливо розподілено владу і

власність, тобто наслідування індивідуалістичної лінії поведінки є прерогативою “елітаризованої” частини суспільства [7, 73].

Більш глибокою, і, на наш погляд, більш трагічною кризою ідентичності за відчуження соціальне є відчуження особистості від самої себе. Людина свідомо або несвідомо відмовляється або змушена відмовитись від власної ідентичності, істинного “я”, ставлячи перед собою “чужі”, примарні цілі та інтереси і беручи на себе “чужу” та байдужу їй соціальну роль. Тут мова йде лише про деформований або хибний індивідуалізм, коли індивід живе ілюзією, що він є господарем власного життя. Людина виступає не самотньою, самоцінною особистістю, а тим, чого вона досягла у цьому суспільстві, тим, чим вона володіє та яку соціальну роль грає. В житті такої людини все несправжнє, уявне та примарне. Її істинне обличчя, власна ідентичність залишається непоміченою, а індивідуальний потенціал не реалізованим. Як правило - це гіперсучасна людина, яка намагається задовольнити забаганки моди, новітніх технологій, думки оточуючого середовища, інтереси та цілі, що нав'язані престижем і популярністю, але не саму себе. Тому вона залишається у постійному стані фрустрації, і чим гнітючішим є цей стан, тим активніше людина задовольняє хибні та “чужі” для неї бажання і прагнення, марно сподіваючись його позбутись. Такій людині не вистачає самоусвідомлення та самовизначення, на стрижні яких і вибудовуються система цінностей та пріоритетів, інтересів та цілей істинно індивідуалістичної особистості. Адже, самоусвідомлення і самовизначення виступають першоджерелом та осердям виникнення і розвитку істинної індивідуалістичної лінії поведінки.

Слід зауважити, що не можна розглядати кризу ідентичності як виключно негативний та руйнівний процес для особистості і суспільства в цілому. Адже заперечення є необхідним моментом розвитку. Розвиток завжди включає якісні зміни, це означає і заперечення однієї якості іншою, зміну одного етапу розвитку іншим і, отже, певне співвідношення заперечення і ствердження, ліквідації та збереження. Діалектичне заперечення, що відкидає застаріле, але зберігає позитивні досягнення попередніх етапів, є обов'язковою умовою розвитку. При цьому заперечення містить у зародку своє власне заперечення, оскільки зберігає позитивний вміст заперечуваного і разом з тим своїм результатом має також дещо позитивне [3, 14].

Таким чином, свідомо та раціональна особистість повинна розуміти, що стан її відчуження від самої себе, маргінальність або девіантність є тимчасовим і одним із багатьох етапів її власного розвитку, з якого вона повинна винести позитивний досвід минулих подій. Кожен індивід повинен

пам'ятати, що криза ідентичності є початком формування нової, в чомусь більш досконалої особистості. Звичайно, особистість, яка усвідомлює понад усе власну цінність та цінність того, що їй не байдуже, яка впевнено наслідуює власну, індивідуалістичну лінію поведінки, яка йде на компроміс з мінливими умовами та обставинами реальної дійсності, несе відповідальність за себе та за власне оточення, розуміє важливість критичного аналізу власного становища. З іншого боку, особистість, яка не здатна гнучко реагувати на суспільні зміни, відстоювати власні інтереси і цілі у нових життєвих умовах, яка втратила віру у власну цінність і значущість, яка не здатна аналізувати та виносити позитивний досвід з власних невдач і поразок, може надовго випасти із соціального життя, яким би потужним індивідуальним потенціалом вона не володіла.

Процеси будь-якого розвитку здійснюються через багатократне заперечення. При цьому позитивне стверджується у запереченні, а згодом заперечення знаходить свій вираз у новому, збагаченому позитивному. Можна додати, що справжня індивідуалістична особистість не є жорстко структурованою ієрархією вибудованих та обраних цілей, інтересів та пріоритетів, до яких вона повинна прагнути все своє життя, не відступаючи ні на крок від поставленої задачі. Навпаки, індивідуалістична особистість здатна аналізувати та приймати рішення згідно власної системи цінностей та життєвих умов і обставин, що постійно змінюються, тобто у власному житті вона неодноразово переживає заперечення самої себе.

Література

1. Гіденс Ентоні. Девіантна поведінка і злочинність // Соціологія: Пер. з англ. – К.: Основи, 1999, - С. 211-255.
2. Ларцев В.С. Социальные и культурные детерминанты формирования личности: Монография. – К.: Принт-Экспресс, 2002. – 430 с.
3. Матвиенко В.П. Желанное и действительное (правы ли классики). – К.: Наукова думка, 2003. – 32 с.
4. Милтс А.А. Гармония и дисгармония личности: Филос.-этич. очерк. Пер. с латыш. – 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Политиздат, 1990. – 222 с.
5. Прибиткова І. Ми – не маргінали, маргінали – не ми? // Філософська і соціологічна думка, 1995. - №11-12. – С.70-86.
6. Славская А. Н. Соотношение эгоцентризма и альтруизма личности: интерпретации // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20, №6. – С. 13–23.
7. Тарасенко В.І. Відчуження соціальне // Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Уклад.: В.І. Воловича, В.І. Тарасенко, М.В.

Захарченко та ін.; Під заг. ред. В.І. Воловича. – К.: Укр. Центр духовн. Культури, 1998. – С. 72-74.

8. Хёсле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности // Вопросы философии. – 1999. - №10. – С. 112–123.

Шевченко З. В. Криза ідентичності як деструктивний прояв індивідуалізму: соціально-філософський аналіз / З. В. Шевченко // Вісник Черкаського університету. Серія: Філософія. – 2007. – Вип. 106. – С. 37–46.